

نوع مقاله: پژوهشی

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۹/۱۶

پذیرش مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۱۲

صفحات: ۱-۱۷

doi: 10.52547/mmi.44.13991112

بازخوانی ویژگی‌های معماری و عملکردی مساجد نصیرالملک و مشیرالملک شیراز

هانی زارعی* علی اسدیپور** کورش مؤمنی***

چکیده

معماری دوره قاجار به سبب ارتباطات با کشورهای دیگر، دچار تغییراتی می‌شود. معماری مساجد شیراز نیز از قاعده مستثنی نبوده است. مساجد مشیرالملک و نصیرالملک، از بناهای دوره قاجار بوده که به دلیل قرارگیری در این تحولات و تحت تأثیر پیشینه معماری شیراز، دارای ویژگی‌های خاص تزئینی در کاشی‌کاری و تحولاتی در کالبد و فضاهای معماری هستند که بیشتر از نظر هنری مورد توجه پژوهشگران بوده‌اند. از این‌رو، هدف این مقاله ضمن بررسی روند تاریخی این دو بنا، بازخوانی ویژگی‌های به‌وجودآمده در عناصر تشکیل‌دهنده این مساجد و بررسی عملکرد نیایشی-آموزشی آنها است. به عبارت دیگر، مهم‌ترین پرسش‌های پژوهش این است که عملکردهای مساجد مشیرالملک و نصیرالملک چه بوده و ویژگی‌های معمارانه کمتر پرداخته‌شده این دو بنا چه هستند؟ در فرآیند پژوهش کنونی و به منظور دستیابی به سؤالات و اهداف تحقیق، از بررسی‌های میدانی و از راهبرد ترکیبی شامل موردپژوهی و تفسیری-تاریخی برای معرفی، دسته‌بندی و یافتن ارتباط‌های تطبیقی استفاده شده است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهند که مساجد نصیرالملک و مشیرالملک، دارای تناسبات دقیقی در اجزای معماری خود نظیر؛ حیاط، حوض و نما هستند. از سویی دیگر، این دو بنا عملکردی نیایشی-آموزشی داشته و نسبت به بناهای دوران گذشته در عناصر کالبدی خویش دچار تغییر و دگرگونی‌هایی شده‌اند. این ویژگی‌ها به‌طور عمده در عناصری همچون؛ مهتابی، ایوان چلیپایی، برج ساعت و نماهای بنا به چشم می‌خورند.

کلیدواژه‌ها: مسجد مشیرالملک، مسجد نصیرالملک، عملکرد نیایشی-آموزشی، قاجار، شیراز

مقدمه

در میان اندام‌های درونی هر شهر و روستا، نیایشگاه همیشه جای ویژه خود را داشته و دارد و از اندام‌های دیگر، نمایان‌تر و چشمگیرتر است (پیرنیا، ۱۳۹۳: ۳۷). بافت تاریخی شیراز با دارا بودن تعداد زیادی از مساجد تاریخی دوره‌های مختلف، که بخش بسیاری از آن را مساجد دوره قاجاریه تشکیل می‌دهند، اهمیت به‌سزایی دارد. از آنجایی که رجوع به این آثار و شناخت ویژگی‌های فکری و عملی معماران آنها شناخت ما را از ویژگی‌های کمتر پرداخته‌شده این مساجد تاریخی ارتقا خواهد داد، لذا شناخت جنبه‌های مختلف این بناها چه از نظر درک معماری بنا و در نتیجه معرفی بهتر آن به گردشگران، و چه از منظر به‌کارگیری این دست‌یافته‌ها، در بهبود امر مرمت یک بنا بسیار حائز اهمیت است. اما تا کنون مساجد نصیرالملک و مشیرالملک، از مساجد باارزش دوره قاجار از منظر کالبد و عملکرد مورد بررسی قرار نگرفته‌اند. در روزگار قاجاریان (۱۳۰۴-۱۱۷۰ ه.ق.)، با رویدادهای گوناگونی مواجه هستیم که از آن جمله می‌توان به حکومت شاهزادگان متعدد قاجاری، تشکیل گروهی دوگانه از ایل قشقایی و قبیله‌های هم‌پیمان، افزایش نقش علمای دینی در سیاست، ورود عمده‌تر کالاهای غربی، همچنین ادامه خودمختاری محلی خان‌ها و زمین‌داران بانفوذ و استقلال نسبی بزرگان شهری اشاره کرد که این مهم باعث شد شیراز در این دوره، فراز و نشیب‌های زیادی را در بخش‌های متعدد داشته باشد (زارعی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۲۶). سه خانواده شاخص عهد قاجار در شیراز عبارت بودند از؛ قوام، مشیر و ایل‌یگی عشایر قشقایی. مساجد مشیرالملک (۱۲۶۵ تا ۱۲۷۴ ه.ق.) و نصیرالملک (۱۲۹۴ تا ۱۳۰۵ ه.ق.) با تزئینات و کاشی‌کاری‌های زیبای خود، جزء بناهای باارزش این خاندان محسوب می‌شوند (افسر، ۱۳۷۴: ۲۷۹). با توجه به اهمیت دو نمونه ذکرشده و توالی تاریخی و تأثیرپذیری آنها از یکدیگر، همچنین عملکرد محلی و شهری نمونه‌ها با توجه به حاکمی و اعیانی بودن و وجود شباهت‌هایی در فضاها و عملکرد آنها، در این پژوهش در کنار هم مورد مطالعه و تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

مساجد شیراز توسط برخی پژوهشگران از منظر کالبد و تزئینات مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند؛ اما از آنجایی که به مطالعه و بررسی دقیق کالبدی و عملکردی مساجد نصیرالملک و مشیرالملک به‌طور خاص پرداخته نشده، بنابراین هدف این پژوهش، بازخوانی این موارد است. در این راستا، ویژگی‌های طراحی و عملکردی در معماری این دو بنای

شاخص تحلیل و معرفی می‌شوند. چنین تلقی از کارکرد این دو بنا می‌تواند تصویر پیشین از مسجد بودن صرف را با چالش و با تردید مواجه نماید. این امر، موضوعی کمابیش ناشناخته بوده و کمتر به آن پرداخته شده است که در این نوشتار بدان اشاره می‌شود.

بدین اعتبار، فرضیه پژوهش عبارت است از اینکه مساجد نصیرالملک و مشیرالملک از جمله بناهای دوره قاجار شیراز محسوب می‌شوند که نسبت به بناهای دوران گذشته در عناصر کالبدی خویش دچار تغییر و دگرگونی‌هایی شده‌اند. همچنین در دوره‌ای تاریخی، دارای عملکردی نیایشی-آموزشی بوده‌اند. از سویی دیگر، در عناصر اصلی خود نظیر؛ حوض، حیاط و اجزای حیاط، دارای تناسبات دقیقی هستند. پرسش‌های تحقیق پیش رو دو بخش اساسی را در بر می‌گیرند که مقاله حاضر در پی پاسخ به آنها است؛ ۱. عملکردهای مساجد مشیرالملک و نصیرالملک چه بوده‌اند و ۲. ویژگی‌های معمارانه کمتر پرداخته‌شده این دو بنا چه هستند؟ که به منظور دست‌یابی به پاسخ سؤالات مطرح‌شده، نخست به بررسی تاریخی نمونه‌ها از منظر کالبد و عملکرد پرداخته شده، سپس با توجه به عملکرد آموزشی نمونه‌ها به تجزیه و تحلیل داده‌های به‌دست‌آمده از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی در خصوص مدارس شیراز و چند نمونه خارج از فارس پرداخته شده و در انتها بررسی نمونه‌ها شامل بررسی هندسه و تحلیل فضایی در قالب اشکال و جداول انجام و سپس نتیجه‌گیری نهایی ارائه شده است.

پیشینه پژوهش

نوشته‌های تاریخی درباره مساجد نصیرالملک و مشیرالملک مختصر هستند. برخی از سیاحان و صاحب‌منصبان و محققانی که به قصد دیدن ایران به شیراز نیز وارد شدند، این مساجد را به‌عنوان یکی از جذابیت‌های شهر دیده یا ذکری از آنها به میان آورده‌اند. افسر (۱۳۷۴) در کتاب "تاریخ بافت قدیمی شیراز"، به مجموعه‌های نصیرالملک و مشیرالملک و بناهای هر مجموعه اشاره مختصری می‌کند. فرصت شیرازی (۱۳۷۷) در کتاب "آثار عجم"، شرح مشاهدات خویش را از این دو مسجد در این کتاب آورده و توصیف خوبی از بانی و کاربری و کالبد بنا ارائه داده است. حسینی فسایی (۱۳۸۲) در کتاب "تاریخ فارسنامه ناصری" نیز شرح دقیقی از دو بنا مطرح کرده است. در خصوص بناهای با کاربری نیایشی-مذهبی نیز پژوهش‌هایی انجام شده که از آن جمله؛ محمدمهدی هوشیاری و همکاران (۱۳۹۲) مسجد-مدرسه را از لحاظ فضای آموزشی-نیایشی در مقاله‌ای با عنوان "گونه‌شناسی مسجد مدرسه در معماری اسلامی ایران-بررسی چگونگی ارتباط میان فضای آموزشی و

بررسی دقیق کتیبه‌های مساجد نصیرالملک و مشیرالملک و انطباق آنها با کالبد بنا پرداخته‌اند. به‌طور کلی باید گفت در آثار پژوهشگران پیشین، هیچ بررسی دقیقی در خصوص مساجد مشیرالملک و نصیرالملک به‌طور خاص که به تجزیه و تحلیل ساختار فضایی نیایشی - آموزشی و عناصر نوآورانه در طراحی کالبدی آنها بپردازد، انجام نشده است و تنها احتشامی و سلطانی‌نژاد (۲۰۱۹) در مقاله "درآمدی بر معماری مسجد نصیرالملک"، به بررسی چگونگی سامان‌دهی قسمت‌های مختلف مسجد نصیرالملک پرداخته و بخش‌های اصلی بنا از قبیل ورودی، حیاط و شبستان‌ها و ایوان را از نظر شکل و ساختار مورد بررسی قرار داده‌اند. لذا پژوهش پیش رو، نخستین نمونه از مطالعه این گونه معماری در شهر شیراز است که به دو مسجد اعیانی شهر و وجه آموزشی آنها با بررسی ویژگیهای فضایی و عناصر معماری و هندسی و تدقیق در عنوان عملکرد اصلی آنها پرداخته است.

روش و فرایند پژوهش

این پژوهش، از راهبرد ترکیبی شامل روش "موردپژوهی" و "تفسیری-تاریخی" (گروت و وانگ، ۱۳۸۵) بهره می‌برد. به همین سبب، داده‌های اولیه در گام نخست به وسیله مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی از آنچه پیش‌تر در رابطه با محتویات کلی موضوع در متون، اسناد، تصاویر، پرونده‌های ثبتی، مقالات و طرح‌های پژوهشی انجام گرفته بود، گرد آمده‌اند. در گام دوم، با مستند نگاری و مطالعات میدانی، اطلاعات مورد نیاز در خصوص ویژگی‌های کالبدی مساجد مورد مطالعه تهیه شده و در گام سوم با تحلیل و بررسی دیگر نمونه‌های موردی مشابه در بستر تاریخی مورد نظر این تحقیق، امکان قیاس تطبیقی و تفسیر داده‌های میدانی فراهم آمده است. در گام نهایی با رویکرد استنتاجی و مبتنی بر استدلال منطقی و شواهد و مدارک تهیه‌شده، به ارائه استدلال‌های لازم جهت رد یا تأیید فرضیه پژوهش و یافتن پرسش‌های آن اقدام شده است.

پیشینه تاریخی و خصوصیات کالبدی نمونه‌ها

در این بخش، به بررسی ویژگی‌های کالبدی و عملکردی مساجد نصیرالملک و مشیرالملک بر اساس متون تاریخی و منابع منتشرشده در این خصوص پرداخته می‌شود و مواردی که در این منابع به تاریخچه این دو بنا اشاره کرده، ذکر می‌شوند.

مسجد مشیرالملک

مسجد مشیرالملک به دستور میرزا ابوالحسن خان مشیرالملک وزیر فارس در سال ۱۲۶۵ ه.ق. (دوره محمدشاه قاجار) آغاز

نیایشی "مورد بررسی قرار داده‌اند. بمانیان و همکاران (۱۳۸۷) در مقاله "بررسی سیر تحول عناصر کالبدی در مسجد- مدرسه شهید مطهری" و سجاذاده و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله "تعامل الگوی فضایی مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار با معماری وارداتی غرب (نمونه موردی مسجد- مدرسه سپهسالار تهران)" نیز به بررسی تحولات کالبدی و نوآوری‌های فضایی مسجد- مدرسه شهید مطهری تهران پرداخته‌اند. مهدوی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان "گونه‌شناسی مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار"، این مسجد- مدرسه‌ها را مورد ارزیابی و گونه‌شناسی قرار داده‌اند.

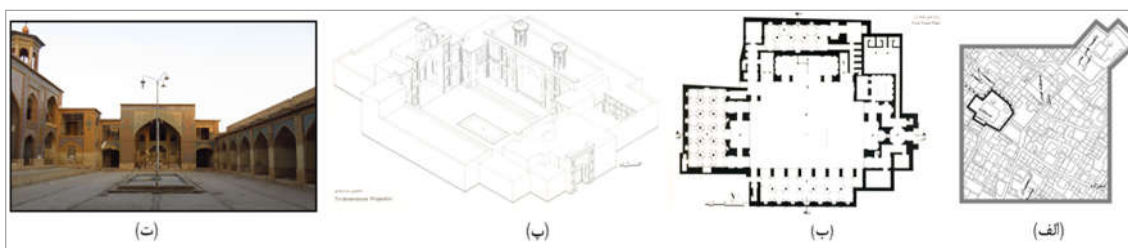
پژوهش‌هایی در خصوص مساجد و مدارس تاریخی شیراز تا کنون منتشر شده که از آن جمله؛ آزادی و تقی‌پور (۱۳۹۶) در مقاله "مقایسه ساختار فضایی- عملکردی مسجد امام اصفهان و مسجد وکیل شیراز"، ساختار فضایی- عملکردی این دو مسجد را مقایسه کرده و در آن به بررسی ارتباط مسجد و مدرسه در این دو بنا اشاره می‌کنند. همچنین، محمدی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله "بررسی کالبدی مدارس قاجاریه شیراز"، به بررسی فضاهای برخی مدارس و عناصر فضایی مرتبط با آنها و نیز ارتباط آنها با مساجد می‌پردازند. اما در خصوص مساجد نصیرالملک و مشیرالملک، پژوهش‌های کمتری انجام شده‌اند. در کتاب "دیوارنگاری در ایران زند و قاجار در شیراز"، ویژگی‌های معماری و تزئینات و ذکر سازنده و معماران مساجد مشیرالملک و نصیرالملک ارائه شده‌اند (شریف‌زاده، ۱۳۸۱). توکلیان و بهمنی کازرونی (۱۳۹۴) نیز در مقاله "بررسی چگونگی انتظام شبستان در مساجد تاریخی شیراز"، به بررسی چگونگی قرارگیری شبستان مساجد شیراز پرداخته که مساجد مشیرالملک و نصیرالملک هر کدام در دو گونه متفاوت از این انتظام شبستان قرار گرفته‌اند، اما به ویژگی‌های هندسی و آموزشی این بناها پرداخته نشده است. همچنین، ذاکری و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با نام "بررسی آرایه‌های پیشگاه ورودی (مفصل اتصال بنا با شهر) در مساجد تاریخی شیراز" صرفاً مضمون و جایگاه کتیبه‌های ورودی این دو مسجد را در کنار مساجد دیگر شیراز مورد بررسی قرار داده‌اند. صادقی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان "بازشناخت مؤلفه‌های مؤثر بر شکل‌گیری مکان در شهر ایرانی اسلامی؛ موردپژوهی: مسجد نصیرالملک و مسجد جامع عتیق شیراز"، به شناسایی این مؤلفه‌ها بر شکل‌گیری مکان در شهر اسلامی در این مساجد پرداخته‌اند. زارعی و رازانی (۱۳۹۹) در مقاله "همخوانی محتوای کتیبه با محل قرارگیری آن در معماری اسلامی (مقایسه تطبیقی مدرسه خان، مساجد مشیرالملک و نصیرالملک شیراز)"، به

شبستان بهاره مورد استفاده است قرار دارد. در طبقه اول این مسجد، مهتابی‌هایی وجود دارند. مسجد دارای سه شبستان در شمال، جنوب و غرب است که شبستان شمالی پشت ایوان به نام مقصوره مشهور است (تصویر ۱).

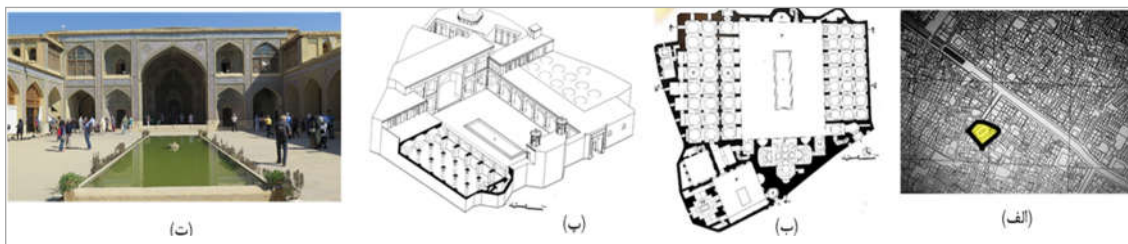
مسجد نصیرالملک

این مسجد در جوار خانه حاجی نصیرالملک در محله اسحق بیگ (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۱۲۱۷) که اکنون به نام گود عربان معروف است و در خیابان لطفعلی خان زند، کوچه نصیرالملک قرار دارد. این بنا به دستور میرزا حسنعلی خان ملقب به نصیرالملک، که از اعیان و اشراف شیراز در دوره قاجار بود، در زمان سلطنت ناصرالدین شاه قاجار ساخته شد. در کتیبه کاشی هشتی ورودی، نام "محمدحسن معمار" و "محمدرضا کاشی‌پز" که از معماران و سازندگان بنا بوده‌اند دیده می‌شود و نیز تاریخ شروع بنا ۱۲۹۳ ه.ق. و اتمام آن ۱۳۰۵ ه.ق. ذکر شده است (زارعی و رازانی، ۱۳۹۹: ۱۸۱). جهت‌گیری بنا شمال شرقی - جنوب غربی است. بنا دارای دو ورودی در شمال و جنوب است که ورودی اصلی بنا در شمال قرار دارد. بنا دارای دو ایوان است؛ ایوان شمالی و ایوان جنوبی. همانند مسجد مشیر در ایوان شمالی، طاق مروارید با مقرنس‌های زیبایی قرار دارد. مسجد نصیرالملک دارای دو شبستان است؛ یکی در غرب و دیگری در شرق. این مسجد در کنار یک امامزاده در شمال شرقی بنا به نام امامزاده زنجیری، یک مجموعه یکپارچه را شکل داده‌اند (تصویر ۲). در کتاب "فارسنامه ناصری" اشاراتی بدین گونه

به ساخت شده و در سال ۱۲۷۴ ه.ق. (در زمان ناصرالدین شاه قاجار) به اتمام رسیده و از زیباترین و ارزنده‌ترین بناهای دوره قاجاریه محسوب می‌شود (زارعی و رازانی، ۱۳۹۹: ۱۶۸ و ۱۸۱). این مسجد در محله سنگ سیاه، در جوار خانه حاجی مشیرالملک است (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۱۲۱۷). بر روی کتیبه کاشی کاری محراب شبستان غربی مسجد، نام "علی عسگر ارسنجانی" به عنوان کاشی کار بر اساس فرمایش جناب "مشیرالملک" وجود دارد و تاریخ ۱۲۸۹ ه.ق. ذکر شده است. در زیر کتیبه شبستان شمالی نیز تاریخ ۱۲۷۹ ه.ق. و نام کاتب "محمد علی" ذکر شده است (شریف‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۵۴). این بنا بخشی از مجموعه مشیر است که شامل؛ خانه، مسجد، حسینیه، باغ و حمام بوده است (افسر، ۱۳۷۴: ۲۷۹). فرصت شیرازی در "آثار عجم" از این مسجد چنین یاد می‌کند: «مسجد مشیرالملک در محله‌ای به نام سنگ سیاه در شیراز ساخته شده است، این مسجد به صورتی خوش و دلکش ساخته شده است» (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۴۳۶ و ۴۳۷). در این مسجد، ساعتی فرانسوی^۱ و بسیار بزرگ قرار دارد که زنگ آن متجاوز از شصت من است و بر بالای طاق بزرگ رو به جنوب قرار دارد^۲. مسئول محافظت و نگهداری از این ساعت "حاجی میرزا محمد علی بن حاجی سید اسمعیل خوشنویس شیرازی" بوده است (همان: ۴۳۷). مسجد در جهت شمال شرقی - جنوب غربی احداث شده و سردر اصلی ورودی مسجد مشیر در سمت شمال شرقی قرار دارد. ورودی دوم بنا در گوشه ایوان غربی قرار دارد. این مسجد دارای سه ایوان در جهت شمال، شرق و غرب است. طاق مروارید در ایوان جبهه شمالی که به عنوان

تصویر ۱. الف) موقعیت مسجد مشیرالملک در بافت تاریخی شیراز (آرشیو میراث فرهنگی فارس، ۱۳۹۳) ب) پلان طبقه همکف بنا (حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۱۲) پ) سه‌بعدی ایزومتریک بنا (همان: ۱۱۱) ت) جبهه شرقی، شمالی و جنوبی بنا (نگارندگان)

تصویر ۲. الف) موقعیت مسجد نصیرالملک در بافت تاریخی شیراز (آرشیو میراث فرهنگی فارس، ۱۳۹۳) ب) پلان طبقه همکف بنا (حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۲۰) پ) سه‌بعدی ایزومتریک و نمای شمالی بنا (همان: ۱۱۹) ت) ایوان و جبهه شمالی بنا (نگارندگان)

کرده باشد (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۱۲۱۷). در مورد تشابه این بنا با سایر بناها نیز می‌توان گفت بعد از مسجد جامع وکیل بر حسب استحکام و ترتیب و دریاچه^۳ و ستون‌های سنگی و شبستان و سنگ ازاره‌مانند آن، مسجدی در شیراز نیست و از حیث سبک و اسلوب، با مسجد وکیل مقایسه می‌شود (همان).

در خصوص وجه آموزشی مسجد نصیرالملک، در منابع قدیمی اشاره‌ای نشده است. در کتاب "آثار عجم" به این مسجد اشاره و فقط فضاهای آن توصیف شده‌اند. همچنین به حجره‌های طبقه بالای مسجد اشاره می‌کند که بر خلاف مسجد مشیرالملک، محل اسکان همسر امام جماعت مسجد آقامیرزا هدایت شیرازی است (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۴۳۸) و اشاره‌ای به جنبه آموزشی و اسکان طلاب نشده است. اما به ایجاد نوآوری‌ها در معماری مسجد نصیرالملک و تأثیرپذیری بنا از مسجد مشیرالملک در کتاب "فارسانامه ناصری" اشاراتی شده است: «در استحکام بنیان و سنگ ازاره و ستون‌های سنگی، شبستان و دریاچه (حوض) و صحن، مانند مسجد مشیرالملک و بلکه اندکی بزرگ‌تر است و بعضی تصرفات تازه در آن افزوده که بر محاسن آن افزوده است» (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۱۲۱۸). در اینجا نویسنده به تصرفات تازه یا نوآوری‌هایی در طراحی و ساخت این مسجد به‌وضوح اشاره می‌کند که در بخش‌های بعدی به این موارد پرداخته شده است.

مسجد و مدرسه

از آنجایی که بررسی عملکرد آموزشی در کنار عملکرد اصلی مساجد نصیرالملک و مشیرالملک یکی از پرسش‌ها و فرضیات این پژوهش است، لذا به منظور روشن‌تر شدن موضوع ابتدا به بررسی مدارس شیراز و مقایسه با نمونه‌های دیگر جهت دریافت وجوه اشتراک و تفاوت‌ها پرداخته می‌شود.

قیاس تطبیقی مدرسه‌های شیراز با نمونه‌های مطالعاتی

از آنجایی که بررسی عملکرد آموزشی در کنار عملکرد اصلی مساجد نصیرالملک و مشیرالملک، یکی از پرسش‌ها و فرضیات این پژوهش است، لذا به منظور روشن‌تر شدن موضوع ابتدا به بررسی مدارس شیراز و مقایسه با نمونه‌های دیگر جهت دریافت وجوه مشترک و تفاوت‌ها پرداخته می‌شود. در تعریفی می‌توان مسجد-مدرسه را گونه‌ای دانست که یک مسجد کامل و یک مدرسه کامل را با کامل‌ترین شیوه ترکیبی در بر داشته باشد. از این نظر که تمام عناصر نیایشی مانند: شبستان تابستانی و زمستانی و گنبدخانه محراب‌دار و هر دو اجزای آموزشی مانند حجره و مدرس در یک بنا جمع

آمده است: «در استحکام بنیان و سنگ ازاره و ستون‌های سنگی، شبستان و دریاچه [حوض] و صحن، مانند مسجد مشیرالملک و بلکه اندکی بزرگ‌تر است و بعضی تصرفات تازه در آن افزوده که بر محاسن آن افزوده است» (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۱۲۱۸). در کتاب "آثار عجم" بیان می‌دارد مسجدی است رفیع‌البنیان و موثق‌الارکان که بنای آن نیکو، فضای آن دلجود و شبستان رفیع و دو گلدسته منیع دارد با حجرات فوقانی (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۴۳۸). در کاشی‌های این مسجد، نقوش اسلیمی، کتیبه و تصاویر مناظر طبیعی دیده می‌شوند. در و پنجره‌های رنگین شبستان این بنا توسط دو استاد بزرگ نجار شیرازی به نام‌های استاد محمد جعفر و استاد محمد رحیم در زمان احداث این بنا ساخته شده و در سال ۱۳۴۸ خورشیدی توسط میرزا آیت بازسازی شده‌اند. سنگ‌تراشی و تزئین شبستان مسجد، الهام گرفته از مسجد وکیل است (صادقی و همکاران، ۱۳۹۷: ۶۱).

بررسی کاربری آموزشی و تشابه ویژگی‌های کالبدی مساجد مورد مطالعه در اسناد تاریخی

از آنجایی که مسجد نصیرالملک تشابهاتی در کالبد به‌خصوص حجره‌های رو بام و مهتابی‌ها با مسجد مشیرالملک دارد، به منظور بررسی دقیق عملکرد اصلی این فضا و در نتیجه تدقیق عملکرد جانبی این دو بنا در کنار عملکرد نیایشی، به بررسی برخی متون قدیمی از جمله فارسانامه ناصری و آثار عجم پرداخته شده است. با توجه به اینکه که تاریخ ساخت هر دو بنا و نگارش هر دو کتاب در زمان ناصرالدین‌شاه قاجار است، لذا منابع مناسبی از این حیث هستند. در خصوص وجه آموزشی مسجد مشیرالملک، در متون اشارات دقیقی به آن شده است. فرصت شیرازی در "آثار عجم" می‌نویسد: «... [این مسجد] محل و مسکن طلاب علوم دینی بوده است» (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۴۳۷). در جایی دیگر نیز اشاره شده «... علاوه بر عمارات مسجد، چندین حجره فوقانی در آن ساخته، مسکن طلاب دینیه قرار داده است» (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۱۲۱۷). فرصت امام جماعت این مسجد را "آقامیرزا محمد علی بن میرزا محبعلی شیرازی" معرفی می‌کند و از وی به‌عنوان امام جماعت مسجد جامع علوم دینی و معارف یقینی نام می‌برد (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۴۳۷) که خود دلیلی دیگر بر کاربری آموزشی بودن این بنا و نوع علوم تدریس‌شده در آن است. از سویی به نظر می‌رسد این بنا احتمالاً فقط تا زمان حیات مشیرالملک کاربری آموزشی داشته است؛ زیرا به گفته حسینی فسایی، وی پس از مرگ خود معلوم نبود موقوف‌های برای مسجد و حجرات آن معین

می‌شوند و فضاهای نیایشی قابل استفاده برای همگان و همچنین بانوان نیز هستند، می‌توان این گونه را کامل‌تر دانست و آن را مسجد- مدرسه بنامیم (هوشیاری و همکاران، ۱۳۹۲: ۵۲-۵۰). نگاهی به پیشینه تحولات این گونه نشان می‌دهد پس از تجربه هم‌جواری مدرسه با مسجد و ترکیب مسجد و مدرسه و همچنین گنبدخانه بزرگ و متمایز به‌عنوان فضای نیایشی در دوره صفویه (همان: ۴۶)، با ورود به دوره قاجار، ساخت‌وساز ترکیبی مسجد و مدرسه را فراوان می‌توان دید (همان: ۴۷). در یک بررسی، مسجد مدرسه‌های این دوره به سه دسته از لحاظ نحوه ترکیب مسجد و مدرسه به صورت کاملاً مجزا، در هم ادغام‌شده و دارای پلان واحد با کاربری مجزا از هم تقسیم شده (مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۵) که به‌طور جزئی‌تر به مدرسه بدون فضای نیایشی، با یک شبستان، با شبستان و گنبدخانه، در کنار مسجد و درون مسجد با دو شبستان دسته-بندی می‌شوند (هوشیاری و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۸). در دوره قاجار، تهران پایتخت قاجاریان، دارای مدارس بسیاری می‌شود که بیشتر آنها دیگر فقط مدرسه نبوده و هر یک به‌گونه‌ای با فضای نیایشی ترکیب می‌شود. بزرگ‌ترین گونه ترکیبی مسجد مدرسه در تهران را می‌توان در مسجد- مدرسه سپهسالار دید. ساخت ترکیبی مسجد- مدرسه در دیگر شهرهای بزرگ زمان قاجار مانند؛ شیراز، اصفهان، کاشان و قزوین نیز دیده می‌شود (همان: ۴۷؛ سجاده‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۲۶). یکی از نمونه‌های شیوه ترکیبی در اصفهان، مسجد- مدرسه سید است. نکته قابل توجه در این بنا، نوعی جداسازی هم‌زمان با ترکیب کامل میان فضای مسجد و مدرسه است و آن، ساخت مهتابی‌هایی در صحن اصلی است تا بخشی از بنا را به صورت نیم‌طبقه درآورد و بدین ترتیب، مسیر رفت و آمد طلاب تا اندازه‌ای از دیگر نمازگزاران جدا شود (سجاده‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۲۶). همچنین دارا بودن یک مدرسه جداگانه در سمت شرقی بنا تا اندازه‌ای فضای آموزشی را از فضاهای نیایشی بی‌نیاز می‌کند (همان). در مسجد- مدرسه آقابزرگ نیز دو فضا در عین ترکیب کامل با ساخت گودال باغچه که ویژگی رایج ساخت‌وساز اقلیم کویری است، از یکدیگر جدا می‌شوند (هوشیاری و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۷).

فضاهای غالب مدارس دوره صفویه، ایوان، حجره و مدرس هستند که به صورت ساده و تکرار پیرامون یک صحن مرکزی قرار گرفته‌اند و در مسجد جامع عباسی اصفهان، شاهد ترکیب مسجد با دو مدرسه سلطانی و ناصری هستیم که در مسجد وکیل شیراز از دوره زندیه نیز همین نوع ترکیب‌بندی دیده می‌شود (آزادی و تقی‌پور، ۱۳۹۶: ۱۱۴). اما در دوره قاجار، کثرت تلفیق دو عملکرد مسجد و مدرسه در قالب یک بنا

باعث شد تا شمار و نوع فضاها متنوع و بیشتر شود؛ به‌طوری‌که در یک بنا علاوه بر حجره، ایوان، مدرس و هشتی ورودی، فضاهایی همچون؛ شبستان، گنبدخانه و مناره احداث شدند (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۳). فضاهای مرتبط با مسجد- مدرسه‌های قاجاری شامل؛ حجره، صحن، شبستان، مهتابی و در برخی بناها مناره و برج ساعت هستند. آغاز استفاده از ساعت در بناها مربوط به اوایل دوران اسلامی است که در مسجد جامع دمشق به نام قبة الساعات^۴ معروف است (طوسی، ۱۳۸۸: ۲۱۷)؛ در دوران رنسانس نیز شاهد استفاده از آن در بناها هستیم که از نمونه‌های معروف آن می‌توان به برج ساعت^۵ اشاره کرد (بمانیان و همکاران، ۱۳۸۷: ۹۰). برج ساعت، از عناصر معماری وارداتی است که در اواخر دوره قاجار وارد ایران شد و در شمس‌العماره، مسجد امام تهران و ... نیز موجود است. با این حال، مهتابی و برج ساعت در هیچ‌کدام از نمونه‌های دوره صفویه دیده نمی‌شوند. در دوره قاجار در ساخت مساجد، دو تحول اساسی شکل می‌گیرد؛ تحول نخست، استقرار گنبد در گنبدخانه بر روی کاربردی است. این اتفاق برای نخستین بار در مسجد آذربایجانی‌های بازار تهران و در کامل‌ترین شکل خود در مسجد سپهسالار و پس از آن در مسجد نصیرالملک قابل مشاهده است. تحول دیگر، ورود عنصر مهتابی از خانه به مسجد و ترکیب آن با جداره‌های رو به صحن است. این مهتابی‌ها نخستین بار در مسجد سید اصفهان و سپس در مسجد سلطانی سمنان و بالاخره در مسجد سپهسالار تهران به‌خوبی با فضاها ترکیب می‌شوند (سجاده‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۳۶). تعدد و تنوع فضاها در مسجد- مدرسه، گذر از سادگی به پیچیدگی است. همین امر و تلاش برای خروج از محدودیت‌های طراحی سنتی، معماران را به ناچار مجبور به تغییراتی در برخی الگوهای متداول و پایدار موجود معماری کرد که به‌نوعی نوآوری در طراحی فضا و ترکیبات حجمی است (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۵). در مسجد- مدرسه‌های قدیمی، فضای حیاط را دیواره‌های معمولاً دو طبقه محصور می‌کنند و در چهار نقطه اصلی آن، یعنی در دو محور طولی و عرضی حیاط، چهار ایوان استقرار می‌یابند. در واقع، گشادگی‌های فضایی حیاط به این چهار ایوان منحصر می‌شوند، ولی کار اساسی یعنی گشایش فضایی حیاط در دوره قاجار صورت می‌گیرد و آن، استفاده از مهتابی است که یکی از ویژگی‌های فضاسازی مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار همین مهتابی‌ها و بهار خواب‌های وسیع هستند (بمانیان و همکاران، ۱۳۸۷: ۹۱).

بررسی مدارس شیراز در دوره صفویه و زندیه نشان می‌دهد که حیاط در تمامی نمونه‌ها به صورت مرکزی بوده و پلانی

از فضای نیایشی (مساجد) هستند. با بررسی انجام شده، این نوع قرارگیری در دوره صفویه در بناهای استان فارس متفاوت دیده می شود و مدارس با پلازی کامل و به صورت مجزا و با فاصله از مساجد ساخته شده اند که می توان مدرسه خان چهارم و مدرسه منصوریه، مدرسه هاشمیه و مدرسه نظامیه را نام برد. گونه سوم، مدرسه و مسجد در کنار هم، یعنی قرارگیری مدرسه در کنار مسجد و چسبیده به آن است که در مدرسه آقاباباخان متصل به مسجد و کیل شیراز مربوط به دوره زندیه (آزادی و تقی پور، ۱۳۹۶: ۱۱۴) و مدرسه مقیمیه مربوط به دوره صفویه مشاهده می کنیم (تصویر ۳) (جدول ۱).

بحث و تحلیل یافته ها

بر اساس مطالب ارائه شده به منظور دست یابی به نتایج بهتر، دو بنای مورد مطالعه در عناصر معماری نظیر؛ ورودی، حیاط، شبستان، حجره طلاب، ایوان، مهتابی، گلدسته و برج ساعت، مورد بررسی قرار گرفته اند و با بناهای مسجد-مدرسه شهید مطهری تهران (۱۲۵۸ ه.ق.) (حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۹۴ الف: ۸۲؛ سجاذزاده و همکاران، ۱۳۹۶)، آقابزرگ کاشان (نیمه قرن ۱۳ ه.ق.) (پیرنیا، ۱۳۸۰: ۳۴۲)، رحیم خان (۱۲۹۰ ه.ق.) (کیانی، ۱۳۷۹: ۲۲؛ حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۹۴ ب: ۵۸) و سید اصفهان (۱۲۶۵ ه.ق.) (کیانی، ۱۳۷۹: ۲۲؛ حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۹۴ ب: ۵۸)

مربع مستطیل دارد و حدود ۳۵-۲۵ درصد کل بنا را به خود اختصاص داده است. همه نمونه ها دارای دو ایوان هستند که یکی از ایوان ها به عنوان ورودی محسوب می شود. همچنین، همگی نمونه ها دارای حجره و مدرس بوده و عناصر معماری نظیر مناره فقط در مدرسه خان دیده می شود و ساعت در هیچکدام از مدارس مشاهده نمی شود. لذا در بررسی نگارندگان از مدارس شیراز، سه گونه مختلف قابل مشاهده است؛ گونه اول، مدرسه بدون فضای نیایشی است. در این مدارس تنها می توان فضاهای آموزشی چون حجره ها و مدرس و یا خدماتی مانند آبریزگاه را دید که از نمونه های آن می توان به مدرسه خان اشاره نمود. گونه دوم، مدارس مجزا و با فاصله

گونه اول	گونه دوم	گونه سوم
مدرسه خان شیراز	مدرسه هاشمیه و منصوریه و خان چهارم	مدرسه آقاباباخان، مدرسه مقیمیه

تصویر ۳. گونه های ترکیبی مختلف مدارس و مساجد در دوره تاریخی صفویه و قاجار شیراز- رنگ خاکستری: مدرسه و رنگ سبز: بخش نیایشی است (نگارندگان)

جدول ۱. مشخصات معماری مسجد مدرسه های دوره صفویه و زندیه فارس

ردیف	نام بنا	دوره	موقعیت	چهار	ایوان	نوع	شبهستان	مدرس	مناره	تیرج ساعت	موقعیت بنا و مسجد	
۱	مدرسه خان	صفویه	شیراز	۱	۴	*	مربع مستطیل	-	۱	۲	-	با فاصله
۲	مدرسه خان	صفویه	چهرم	۱	۲	*	مربع مستطیل	-	۱	-	-	چسبیده به مسجد خان
۳	مدرسه مقیمیه	صفویه- قاجار	شیراز	۱	۲	*	مربع مستطیل	دارد	۲	-	-	چسبیده به مسجد طاهریه
۴	مدرسه نظامیه	صفویه	شیراز	۱	۲	*	مربع مستطیل	-	۱	-	-	با فاصله
۵	مدرسه آقاباباخان	زندیه	شیراز	۱	۲	*	مربع مستطیل	ندارد	۱	-	-	چسبیده به مسجد و کیل
۶	مدرسه منصوریه	صفوی-زند	شیراز	۲	۲	*	مربع مستطیل	دارد	۲	-	-	-
۷	مدرسه حکیم	صفویه	شیراز	۱	۲	*	مربع مستطیل	-	۱	-	-	با فاصله
۸	مدرسه هاشمیه	صفویه	شیراز	۱	۱	*	مربع مستطیل	-	۱	-	-	با فاصله

(نام بناها و دوره تاریخی آنها: آرشیو میراث فرهنگی فارس، ۱۳۹۳ با تکمیل نگارندگان)

۹۴) از بناهای دوران قاجاریه مقایسه شده که نتایج آن در جدول ۲ ارائه شده‌اند.

نتایج بررسی نمونه‌های بالا نشان می‌دهند که تقریباً عناصر معماری ذکرشده در جدول ۱ بدون در نظر گرفتن تشابه شکلی، تناسبات و جایگاه آن در بنا، در تمامی موارد به جز مناره و گنبدخانه در بناهای مورد بررسی وجود دارند. در مورد مناره نیز می‌توان گفت که در همه بناها به جای مناره به جز آقابزرگ کاشان و شهید مطهری که اقتباسی از مساجد عثمانی است (سجاذزاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۳۲) که البته فرم ایرانی مناره‌ها در آنها حفظ شده (بمانیان و همکاران، ۱۳۸۷: ۹۱)، از گلدسته و مأذنه استفاده شده است. در خصوص گنبدخانه و دلیل عدم وجود آن در مساجد شیراز نیز می‌توان گفت گنبد در شیراز، شاخص بقاع مذهبی بوده و تقریباً در تمام دوره‌ها در مساجد کاربرد نداشته است (پارسایی و همکاران، ۱۳۸۵: ۶۰). برج ساعت از اجزای خاصی است که در مساجد مشیرالملک، مسجد مدرسه شهید مطهری و سید اصفهان دیده می‌شود. ساعت مسجد مشیرالملک، قدیمی‌ترین ساعت بناهای شیراز است که در دوره قاجار به سفارش میرزا ابوالحسن خان مشیرالملک ساخته شد و در شیراز به جز این ساعت، دو ساعت دیگر در شاه‌چراغ و سید علاءالدین حسین (ع) نیز وجود دارند (تصاویر ۴ و ۵).

رابطه اجزای فضاها از منظر هندسه

بررسی ارتباط هندسه و طراحی فضاهای مساجد مورد بحث نشان می‌دهد انتظام فضای مدرس و شبستان‌های این دو بنا را می‌توان این‌گونه بیان نمود که در مساجد شهر

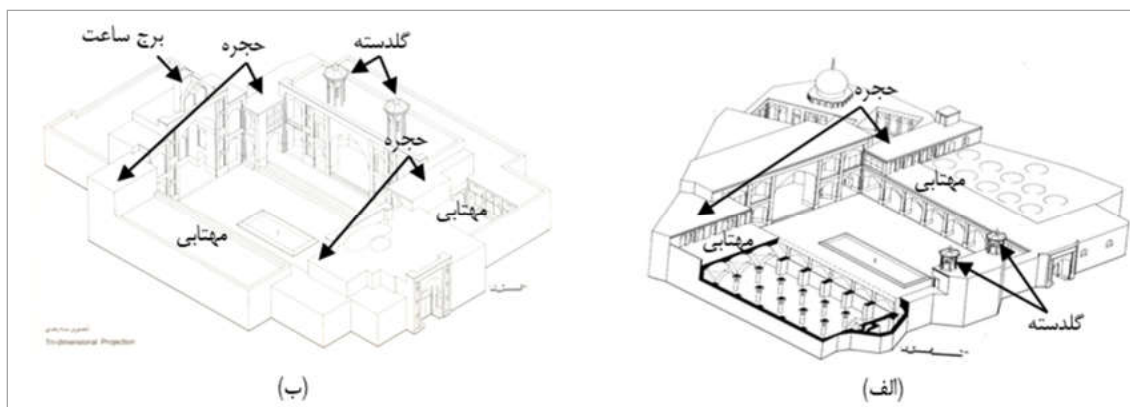
شیراز، دو گونه انتظام شبستان‌ها در مساجد را می‌بینیم؛ در گونه اول، شاهد کشیدگی شمالی- جنوبی مسجد و در جهت قبله هستیم و در گونه دوم، کشیدگی عمود بر جهت قبله و شرقی- غربی است (توکلیان و بهمنی کازرونی، ۱۳۹۴: ۱۰۱). بر این اساس در مشیرالملک، شاهد قرارگیری شبستان در جبهه جنوبی، شمالی و غربی (شبستان اصلی) و در مسجد نصیرالملک، در جبهه غربی (شبستان اصلی) و شرقی هستیم. همچنین، محور طولی شبستان اصلی مساجد مشیرالملک و نصیرالملک در راستای جهت قبله قرار گرفته است. مدرس در دو بنای مساجد نصیرالملک و مشیرالملک، در ایوان شمالی و زیر طاق مروارید قرار دارد که یکی از موارد الگوگیری مسجد نصیرالملک از مشیرالملک است (تصویر ۶).

از دیگر ویژگی‌های هندسی مسجد مشیرالملک، شکل هندسی حیاط است که به صورت نیم‌چلیپایی در بخشی از جبهه شمالی فرورفته است و می‌تواند متأثر از فرم هندسی حیاط خانه‌های شیراز باشد که عموماً در خانه‌های شیراز شاهد حیاط‌های چهار ضلعی و مستطیل شکل، حیاط‌های چلیپایی و حیاط‌های نیم‌چلیپا با بیرون‌زدگی در سمت شرق یا جنوب هستیم (زارعی، ۱۳۹۴: ۲۱۶ و ۲۱۷). از دیگر موارد این تأثیرپذیری متقابل، می‌توان ورود عنصر مهتابی از خانه به مسجد و ترکیب آن با جداره‌های رو به صحن را دانست و قرارگیری اتاق‌های گوشواره و ایجاد مهتابی در جلوی آن که گاهی همان پشت بام هم بوده است؛ که در خانه‌های مسکونی دوره قاجار شیراز نیز می‌توان مشاهده کرد. نتایج بررسی الگوی مساجد شیراز نشان می‌دهند در بیشتر مساجد این شهر، معمار پس از استخراج بزرگ‌ترین چهارضلعی

جدول ۲. مقایسه عناصر معماری برخی نمونه‌های دارای کاربری نیایشی- آموزشی با دو نمونه مورد مطالعه

ردیف	نام بنا	تعداد طبقات	تعداد ایوان	رواق	تعداد حجره	حیاط	گنبدخانه	شبستان	مهتابی	مناره	گلدسته	برج ساعت
۱	مشیرالملک	۲	۳	-	۸	مستطیل	ندارد	۳	۱	-	۲	۱
۲	نصیرالملک	۲	۲	۱	۲	مستطیل	ندارد	۲	۲	-	۲	-
۳	شهید مطهری	۲	۴	-	۶۰	مربع	دارد	۱	-	۸	-	۱
۴	سید اصفهان	۲	۴	-	۴۵	مستطیل	دارد	۴	۶	-	۱	۱
۵	رحیم‌خان اصفهان	۲	۲	-	-	مستطیل	دارد	۲	۴	-	۲	-
۶	آقابزرگ کاشان	۲	۲	-	۱۲	مستطیل	دارد. چهار طرف باز	۳	۱	۲	-	-

(نگارندگان)

تصویر ۴. نمایش عناصر معماری خاص مسجد- مدرسه در شیراز (الف) مسجد نصیرالملک (حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۲۰) (ب) مسجد مشیرالملک (همان: ۱۱۱)، طرح تکمیلی (نگارندگان)

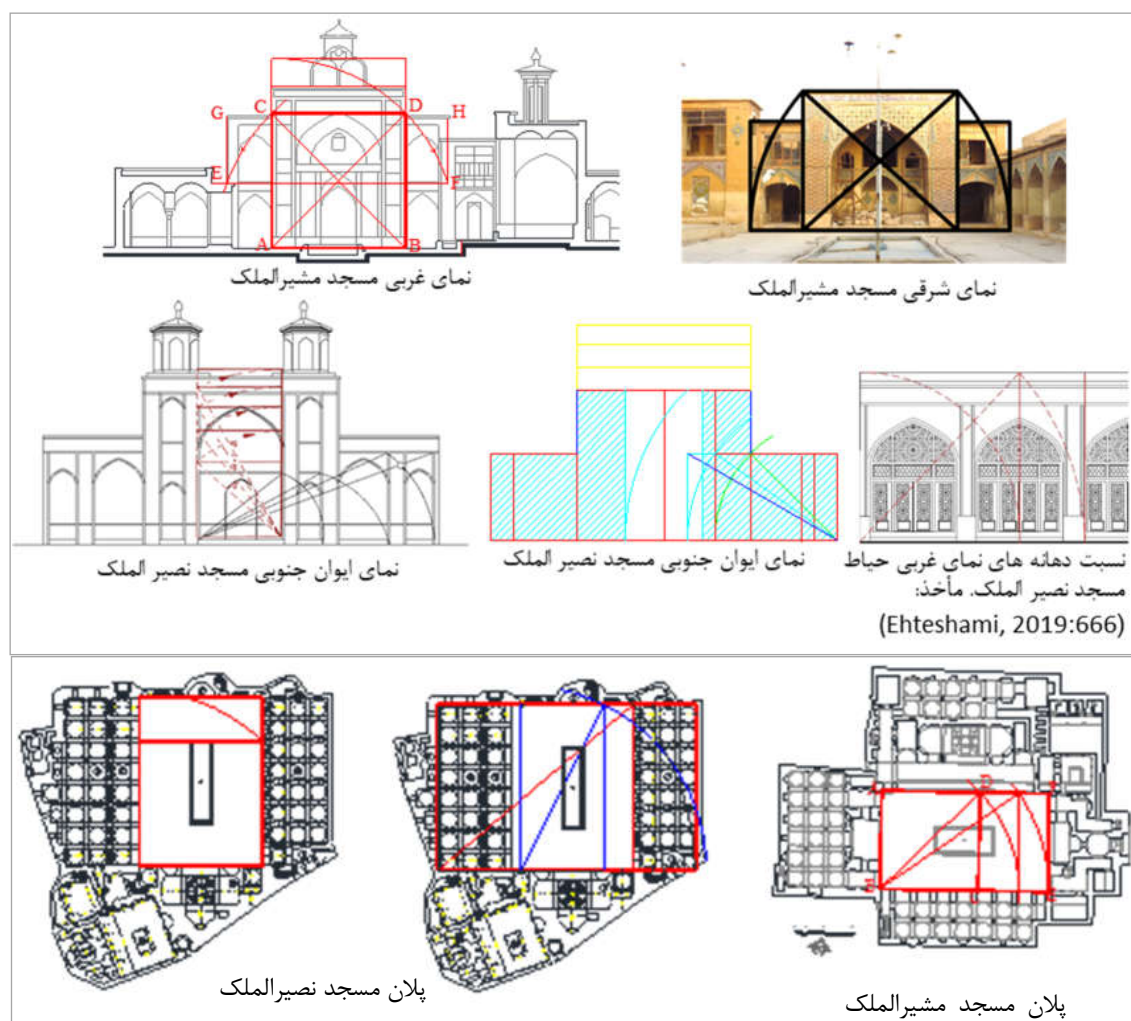
تصویر ۵. نمایش عناصر معماری (گلبدسته، گوشوار، مختابی، بادگیر و ساعت) در بالا: مسجد مشیرالملک و پایین: مسجد نصیرالملک (نگارندگان)

تصویر ۶. نمایش نحوه قرارگیری مدرس، شبستان و حیاط نسبت به هم و جهت قبله در راست: مسجد نصیرالملک، چپ: مسجد مشیرالملک (نقشه‌ها: حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۱۰ و ۱۲۰ با طرح نگارندگان)

درون مسجد، تمام عرض مستطیل به‌دست آمده را به یکی از اضلاع حیاط اختصاص می‌دهد. این مهم‌ترین نکته و اصل مؤثر در نحوه انتظام شبستان در مساجد شیراز است (توکلیان و بهمنی کازرون‌ی، ۱۳۹۴: ۹۶). بررسی مساجد شیراز دوره قاجاریه توسط نگارندگان نیز نشان می‌دهد در تمامی موارد موجود، راستای قرارگیری حوض (کشیدگی حوض) هم‌راستا با قبله و در اکثر موارد هم‌جهت با محور طولی حیاط است. تصویر ۷ نشان می‌دهد بین اجزای نما (اسپر‌ها، جرز و دهانه) رابطه هندسی معناداری وجود دارد که بر اساس مستطیل طلایی، عرض دهانه، ابعاد اسپرها و ارتفاع دهانه‌ها شکل گرفته است. از سویی، حجره‌های طبقات فوقانی نیز در دو مسجد دارای تناسب طلایی دقیق هستند. همچنین در مسجد مشیرالملک، راستای حیاط نسبت به عرض بزرگ‌ترین مستطیل قابل‌ترسیم در زمین با جهت

قبله به صورت عمود بر آن و در مسجد نصیرالملک هم‌راستا با آن قرار گرفته است. هر دو مسجد نیز در اجزای نما و شکل و ابعاد حیاط، دارای تناسبات مستطیل طلایی هستند که در تصویر ۷ نمایش داده شده است. نسبت طول به عرض حیاط مسجد مشیرالملک، نسبت تقریباً طلایی ۱٫۷۱ است و مسجد نصیرالملک نیز دارای نسبت ۱٫۳۷ است (تصویر ۷). همان‌طور که در تصویر ۸ دیده می‌شود از نظر ابعاد، طول و عرض حوض، نسبتی از تعداد دهانه رواق مسجد بوده است؛ به‌گونه‌ای که عرض حوض مساوی یک دهانه رواق (فاصله دو ستون) و طول آن به نسبت تناسب آن در حیاط، به اندازه ضریبی از دهانه رواق است. در مسجد مشیرالملک محور طولی حوض به دلیل نحوه قرارگیری حیاط، در راستای محور طولی حیاط و خلاف جهت قبله قرار دارد. در مسجد نصیرالملک، حوض هم‌راستا با محور طولی حیاط و جهت

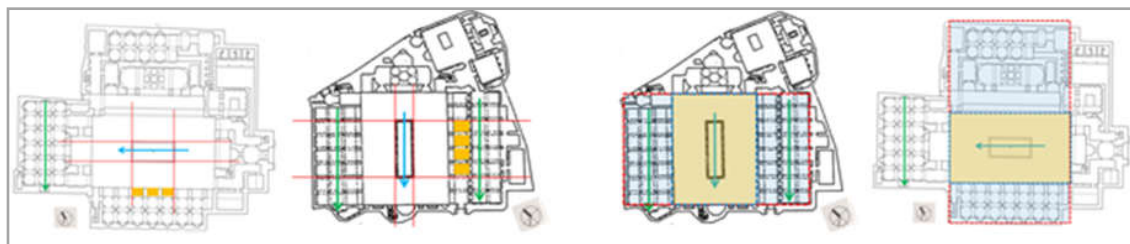
تصویر ۷. نمایش هندسه طلایی در حیاط و اجزای نمای اصلی مسجد نصیرالملک و مسجد مشیرالملک (اصل نقشه‌ها از آرشیو میراث فرهنگی فارس، ۱۳۹۳؛ Ehteshami & Soltaninejad, 2019 با تکمیل و طرح نگارندگان)

قاسمی و همکاران، ۱۳۹۴: ب ۱۰۸) نیز چنین چیزی را با ایجاد پلانی چلیپایی می‌بینیم. در شبستان جنوبی مسجد وکیل شیراز (۱۱۸۷ ه.ق.) از دوره زندیه گنبدخانه حذف می‌شود و شبستان ستون‌دار در پشت فضای ایوان قرار می‌گیرد. در این مسجد، از طرح شبستانی با ترکیب ایوان استفاده شده است (معماریان، ۱۳۹۵: ۲۸۶)؛ اما این نوع طراحی در مسجد امام (سلطانی) بروجرد از مساجد بزرگ و بارزش کشور مربوط به اواخر زندیه و قاجار (حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۹۴: الف: ۱۴؛ گودرزی، ۱۳۹۱: ۱۷۴) دیده نمی‌شود. در این مسجد، گنبدخانه در پشت ایوان قرار می‌گیرد و دو شبستان در دو طرف آن ایجاد می‌شوند. این نوع طراحی در مساجد دوره قاجار؛ مسجد امام تهران (کیانی، ۱۳۷۹: ۲۳؛ حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۸۳: ۴۴)، مسجد امام سمنان (کیانی، ۱۳۷۹: ۲۶؛ گلستانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۳) و مسجد سید اصفهان (حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۹۴: ب ۹۴) نیز دنبال شده است که در مسجد سید اصفهان، دهانه میانی ورودی گنبدخانه به شبستان‌های دو طرف گشودگی بیشتری پیدا کرده است. در اواخر قاجار، مسجد رحیم‌خان با طرحی جسورانه و قرار دادن گنبدخانه بر چهارستون سنگی، گنبدخانه را به‌طور تمام‌عیار به شبستان‌ها پیوند می‌زند و به بالاترین درجه هم‌پیوندی یا به عبارتی پیوستگی فضایی دست می‌یابد. در ایوان غربی مسجد مشیرالملک، شبستان بدون واسطه به پشت ایوان متصل می‌شود و پیوستگی فضایی را به حد بالایی رسانده است (گلستانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۸). در مسجد نصیرالملک به دلیل محدودیت‌هایی در فرم هندسی و جهت کشیدگی زمین، امکان قرارگیری شبستان پشت ایوان وجود نداشته است (حتی سردر ورودی اصلی مسجد نیز با انحراف دید در یک گذر با عرض کم وجود داشته که دید امروزه را به هیچ وجه نداشته، اما معمار با نگاه کمال‌گونه تمامی اصول هندسی و قرینگی را در این سردر به کار برده است) و معمار با بهره‌گیری از پلان چلیپایی در پشت ایوان و پوشش پنج کاسه به جای گنبدخانه، نمونه‌ای از پیوستگی فضایی بصری

قبله قرار گرفته است. ولی همان‌طور که قبلاً بیان شد، در هر دو مسجد راستای محور طولی شبستان اصلی در راستای قبله است. ابعاد حوض در مسجد مشیر، به صورت یک دهانه در عرض و دو دهانه در طول بوده و در مسجد نصیرالملک، یک دهانه در عرض و چهار دهانه در طول هستند (تصویر ۸).

پیوستگی کالبدی و بصری و گشایش فضایی در نمونه‌های مورد مطالعه

با نگاهی به سیر تحولات فضایی مساجد ایران، شاهد تلاش مستمر معماران برای برقراری پیوستگی بصری هر چه بیشتر فضاها هستیم. این تلاش آنجا معنی‌دار می‌شود که پیوستگی صفوف نماز و دید باز به امام جماعت و سایر نمازگزاران در فریضه نماز، به‌عنوان یک ضرورت مورد توجه قرار گیرد. این مهم به شیوه‌های گوناگون در مساجد پیگیری شده است (گلستانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۵). در این میان، مساجد دوره قاجار بیشترین توفیق را در ادغام حداکثری فضای گنبدخانه با شبستان‌های جانبی داشته‌اند؛ به‌طوری که می‌توان گفت آنها تلاش چند صدساله معماران پیشین در این راه را به سرانجام رسانده‌اند (همان). با توجه به شبستانی بودن مساجد نصیرالملک و مشیرالملک و وجود دو فضا با پوشش کاسه‌ای شکل که متحول شده فضاهای گنبدی در مساجد هستند، در جدول ۳ به منظور درک بهتر تحولات شبستان در مساجد مورد بحث، روند تغییرات ارتباط کالبدی و بصری از گنبدخانه تا شبستان با فضاهای جانبی تا حذف کامل گنبدخانه در برخی مساجد صفوی تا قاجار مورد بررسی قرار گرفته است که بر اساس آن، مسجد آقاخان اصفهان (۱۰۳۹ ه.ق.) مربوط به دوره صفویه (معماریان، ۱۳۹۵: ۲۸۶) نسبت به سایر مساجد دوره صفویه، از سادگی خاصی برخوردار است (همان) و شاهد قرارگیری شبستان پشت ایوان و در جبهه دیگر با گشودگی دو طرف فضای گنبدخانه مواجه هستیم و فاصله جرزهای شبستان افزایش یافته است. در مسجد شیخ علی‌خان زنگنه در اصفهان مربوط به دوره صفویه (حاجی

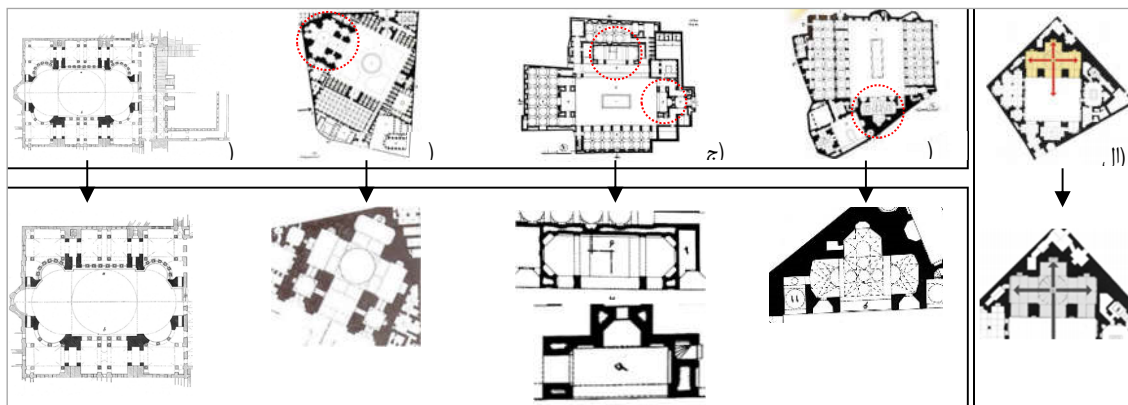

تصویر ۸. نمایش انتظام شبستان و حیاط در بزرگ‌ترین مستطیل بنا و تناسبات حوض نسبت به دهانه طاق‌ها و ارتباط آن با کشیدگی حیاط و جهت قبله (آرشیو میراث فرهنگی فارس، ۱۳۹۳ با طرح نگارندگان)

و کالبدی را متأثر از نمونه‌های گذشته که ذکر آن آورده شد، به نمایش گذاشته است که به جهت وسعت فضای ایجادشده و انعکاس صدا ناشی از وجود کاشی‌کاری‌های سقف، جنبه آموزشی نیز به خود گرفته و در دوره‌ای به عنوان فضای مدرس استفاده می‌شود که این امر در طاق مروارید ایوان شمالی مسجد مشیرالملک نیز دیده می‌شود (جدول ۳).

از سویی دیگر با بررسی فرم هندسی پلان ایوان‌های مساجد نصیرالملک و مشیرالملک و پس از تطبیق و بررسی با پلان مدرسه شهید مطهری (سپهسالار) که برخی از عناصر آن نفوذ معماری عثمانی و بنای ایاصوفیه را نشان می‌دهد (سجادزاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۳۷)، این گونه می‌توان بیان کرد که در دو نمونه بررسی شده شباهت شکلی ایوان در ایوان شمالی مسجد نصیرالملک به صورت چلیپا با ایوان بنای مدرسه شهید مطهری قابل مشاهده است و از آنجایی که تاریخ شروع ساخت مسجد نصیرالملک (۱۲۹۳ ه.ق.) حدود چهل سال بعد از مسجد-مدرسه شهید مطهری است، لذا می‌توانسته متأثر از این بنا بوده باشد؛ البته قابل ذکر است همان‌طور که قبلاً نیز بیان شد، این نوع پلان در مسجد شیخ علی خان نیز دیده می‌شود. در ایوان شرقی مسجد مشیر نیز شاهد فرم نیم‌چلیپا

هستیم که در تالار ارگ کریم‌خانی و عمارت دیوان‌خانه شیراز از بناهای دوره زندیه نیز این گونه پلان را مشاهده می‌کنیم. در ایوان شمالی مسجد مشیرالملک سازنده به منظور بهره‌گیری از دید و وسعت فضایی وسیع‌تر، دو نیم‌طاق در طرفین پلان مستطیل‌شکل ایوان کشیدگی در فرم آن ایجاد کرده است (تصویر ۹). تزئینات حجاری نقش ترنج ازاره و ستون‌های پیچ‌دار این مسجد، بسیار متأثر از تزئینات حجاری دوره زندیه هستند. نقوش گیاهی تجریدی در عناصر و تزئینات معماری زندیه، شامل نقش لچک ترنج و کتیبه‌های اسلیمی و از جمله ترنج معروف زندیه که از پرکاربردترین نقوش در ازاره بناهای این دوره است هستند (قنبری و همکاران، ۱۳۹۵: ۹۷) که بعدها مسجد نصیرالملک نیز تحت تأثیر مساجد مشیرالملک و وکیل (صادقی و همکاران، ۱۳۹۷: ۶۱)، چنین الگوهایی را در ازاره‌ها و ستون‌های شبستان خود دارا است (تصویر ۱۰). همچنین مسجد مشیرالملک با کاشی‌کاری‌های مفصل و زیبا با نقوش اسلیمی، هندسی و کتیبه به‌گونه‌ای کار شده است که ضمن اینکه خصوصیات کاشی‌کاری‌های این دوره را می‌توان تشخیص داد، در قیاس با مسجد نصیرالملک از روحانیت بیشتری برخوردار است و از منظره‌سازی‌های

تصویر ۹. بررسی فرم هندسی پلان ایوان‌های (الف) مسجد شیخ علی خان زنگنه در اصفهان (دوره صفویه) (حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۹۴: ب: ۱۱۰) (ب) مسجد نصیرالملک (حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۲۰) (ج) مسجد مشیرالملک (همان: ۱۱۰) (پ) مسجد-مدرسه شهید مطهری (حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۹۴: الف: ۸۶) و (ت) ایاصوفیه (زارعی، ۱۳۹۸: ۳۴۷)

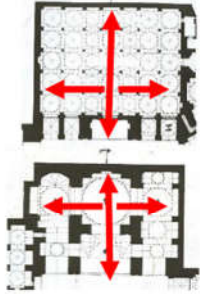

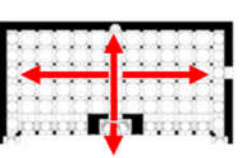
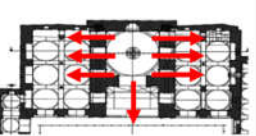
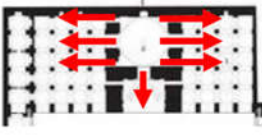
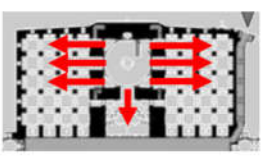
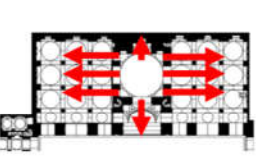
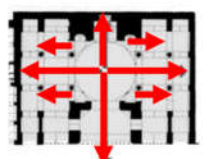

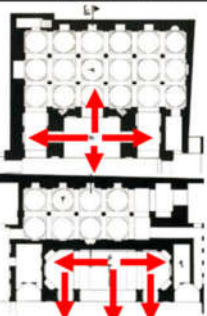
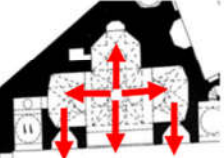

تصویر ۱۰. مقایسه تزئینات ازاره و ستون‌های الف: مسجد وکیل (قنبری و همکاران، ۱۳۹۵: ۹۶)، ب: مسجد مشیرالملک (نگارندگان) و ج: مسجد نصیرالملک (نگارندگان)

متقابل به هیچ وجه باعث کاهش استقلال ساختمان مسجد نمی‌شود. این اتحاد و پیوند همراه با یک طراحی دقیق بوده و از آغاز در ساخت مسجد مورد توجه قرار گرفته است. در خصوص نقش و اهمیت ایوان‌ها و مهتابی‌ها می‌توان این‌گونه بیان نمود که تا پیش از دوره صفویه، ایوان‌ها تنها گشودگی فضایی حیاط به‌شمار می‌روند (گلستانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۴۰)، اما در دوران صفویه و قاجار، شاهد نوآوری‌هایی در سازمان فضایی حیاط هستیم که کار اساسی این تحول

به‌کاررفته در آن مسجد نیز خبری نیست (شریف‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۵۱). در مسجد نصیرالملک همه طرح‌های طراحی گرچه متنوع هستند، اما همه آنها برای متحد کردن ترکیب کلی معماری مسجد مورد استفاده قرار گرفته‌اند (Ehteshami & Soltaninejad, 2019: 674). از موارد دیگر در خصوص مسجد نصیرالملک این است که کل بنا در واقع مجموعه‌ای از ساختمان مسجد و امام‌زاده در ارتباط نزدیک با یکدیگر قرار دارند و این ارتباط در هم تنیده شده است؛ اما این ارتباط

جدول ۳. پیوستگی کالبدی و بصری گنبدخانه، ایوان و شبستان آن با فضاهای جانبی و حیاط در بناهای صفوی تا قاجار

مسجد آقاخان اصفهان - صفوی (مأخذ پلان: حاجی قاسمی: ۱۳۹۴: ۱۶)	مسجد شیخ‌علی خان زنگنه اصفهان - صفوی (مأخذ پلان: حاجی قاسمی: ۱۳۹۴: ۱۱۰)	مسجد وکیل شیراز - زند (مأخذ پلان: حاجی قاسمی: ۱۳۸۳: ۱۳۵)	مسجد شاه پروچرد - اواخر زند - اوایل قاجار (مأخذ پلان: حاجی قاسمی: ۱۳۸۳: ۴۴)
* افزایش پیوستگی بصری با افزایش دهانه‌ها	* حذف چرخه‌های گنبدخانه و ایجاد طرح چلیپایی برای گشودگی حداکثری	* حذف گنبدخانه و گسترش شبستان پشت ایوان برای ایجاد گشودگی زیاد.	* گشودگی دهانه‌های گنبدخانه و ایجاد گشایش فضایی.
مسجد امام تهران - قاجار (مأخذ پلان: حاجی قاسمی: ۱۳۹۴: الف: ۱۸)	مسجد امام سمنان - قاجار (مأخذ پلان: حاجی قاسمی: ۱۳۸۳: ۹۹)	مسجد سید اصفهان - قاجار (مأخذ پلان: حاجی قاسمی: ۱۳۹۴: ۹۸)	مسجد رحیم خان اصفهان - اواخر قاجار (مأخذ پلان: حاجی قاسمی: ۱۳۹۴: ۶۰)
* گشودگی دهانه‌های گنبدخانه و ایجاد گشایش فضایی.	* گشودگی دهانه‌های گنبدخانه و ایجاد گشایش فضایی.	* گشودگی بیشتر دهانه‌های گنبدخانه و ایجاد گشایش فضایی بیشتر.	* گشودگی حداکثری گنبدخانه به شبستان با قرارگیری گنبد بر روی ستون و حذف چرخه‌ها
مدرسه سپهسالار تهران - اواسط قاجار (مأخذ پلان: حاجی قاسمی: ۱۳۹۴: الف: ۸۶)	مسجد مشیرالملک شیراز - اواسط قاجار (مأخذ پلان: حاجی قاسمی: ۱۳۸۳: ۱۱۲)	مسجد نصیرالملک شیراز - اواخر قاجار (مأخذ پلان: حاجی قاسمی: ۱۳۸۳: ۱۲۰)	
* حذف چرخه‌های گنبدخانه و ایجاد طرح چلیپایی برای گشودگی حداکثری	* حذف گنبدخانه و بهره‌گیری از پلان کشیده نیم چلیپایی و قرارگیری شبستان پشت ایوان برای ایجاد گشودگی زیاد.	* حذف گنبدخانه و شبستان پشت ایوان و تبدیل ایوان به پلان چلیپایی.	

(نگارندگان)

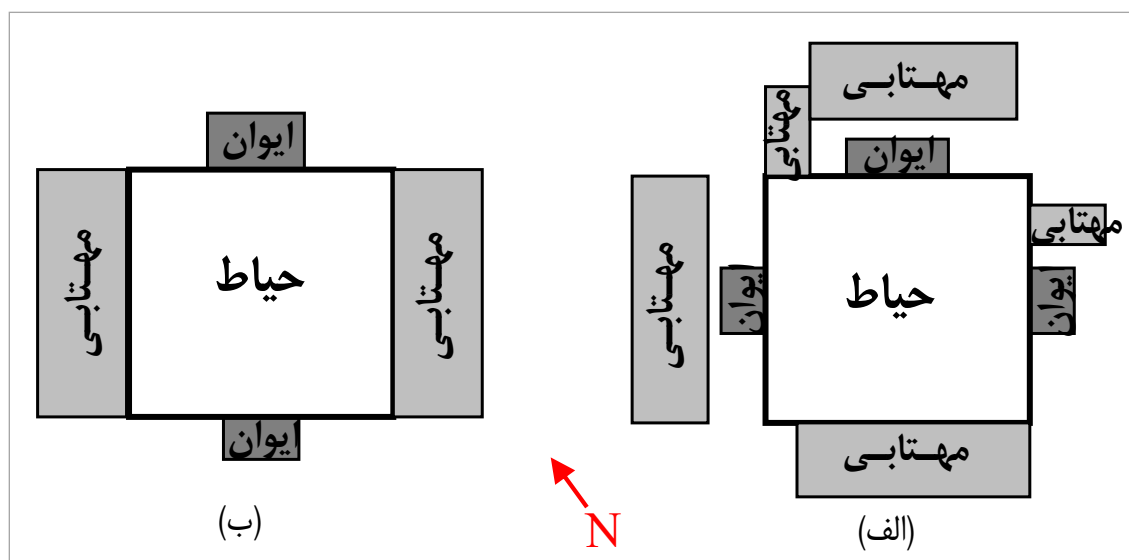
در دوره قاجاری انجام می‌شود. میرمیران، کار اساسی در این زمینه را افزودن مهتابی به نیم طبقه‌های پیرامون حیاط می‌داند؛ نظیر مسجد سید و رحیم‌خان و مسجد امام سمنان که مهتابی‌هایی در اضلاع شرقی و غربی حیاط، زمینه گشایش بیشتر حیاط را فراهم می‌کنند. مسجد سپهسالار تهران نیز این رویکرد را به شکل جدی‌تری با طرح‌ریزی مهتابی‌ها در تمامی جبهه‌های حیاط دنبال می‌نماید (همان: ۴۱). با بررسی دو نمونه مورد مطالعه از لحاظ نحوه دسترسی از بیرون به حیاط و از حیاط به سایر فضاها، نحوه گسترش حیاط توسط ایوان‌ها و گشایش فضایی حیاط توسط مهتابی یا حیاط مجزا در بخش آموزشی این گونه دیده می‌شود که در مساجد مشیرالملک و نصیرالملک، شاهد دسترسی بیشتری از طریق راهروها از فضای بیرون مسجد به حیاط و از حیاط به فضای شبستان‌ها و سایر فضاها هستیم که در مسجد وکیل این ویژگی فقط در ورودی اصلی بنا دیده می‌شود و این امر، نشان‌دهنده توجه بیشتر به پیوستگی و تداوم فضایی مسجد در دوره قاجار نسبت به زندیه در مساجد اعیانی است. از سویی دیگر در

مساجد وکیل و نصیرالملک، شاهد پلان دو ایوانی هستیم که ایوان‌ها در جهت شمالی جنوبی قرار گرفته‌اند، ولی در مسجد مشیرالملک، سه ایوان در اطراف حیاط در اضلاع شمالی، شرقی و غربی واقع شده که در نوع خود در پلان مساجد ایران، جالب توجه و کم‌نظیر هستند. بررسی نحوه ارتباط مسجد و فضایی آموزشی در نمونه‌ها نشان می‌دهد که از دوره زندیه تا اواخر قاجار، بیشترین گشایش فضایی حیاط با ایجاد مهتابی در طبقه دوم در مساجد مشیرالملک و نصیرالملک انجام شده است و حجره‌های سکونت طلاب در طبقه دوم قرار گرفته‌اند. در دو نمونه مورد بررسی، فضای خدماتی و سرویس بهداشتی در جبهه ورودی اصلی بنا واقع شده‌اند. با توجه به تجزیه و تحلیل‌های انجام‌شده و مطالب ارائه‌شده در این بخش، می‌توان این گونه عنوان نمود که مساجد مشیرالملک و نصیرالملک دارای طراحی خاص در معماری خود نیز هستند و معمار توانسته عناصر معماری متفاوتی از آنچه در مساجد قبلی شیراز بوده است را وارد مساجد این دوره نماید (جداول ۳ و ۴) (تصویر ۱۱).

جدول ۴. بررسی نحوه گشایش، هم‌نشینی و پیوستگی فضایی در نمونه‌ها

بنا	پیوستگی ساختاری- تداوم فضا (حیاط و ورودی‌ها)	هم‌نشینی حیاط و شبستان با ایوان	گشایش فضایی حیاط و ایجاد مهتابی‌ها	موقعیت قرارگیری حیاط‌ها (آموزشی- نیایشی- خدماتی)
مسجد مشیرالملک	عدم قطع فضا به کمک مفصل و ورودی‌ها	ایوان تنها گشودگی حیاط	ایجاد مهتابی در اضلاع شمالی، جنوبی و غربی بنا در طبقه دوم.	قرارگیری بخش خدماتی و سرویس‌ها در جبهه ورودی اصلی بنا (جبهه شرقی).
مسجد نصیرالملک	عدم قطع فضا به کمک مفصل و ورودی‌ها	ایوان تنها گشودگی حیاط	ایجاد مهتابی در اضلاع شرقی و غربی بنا در طبقه دوم.	قرارگیری بخش خدماتی و سرویس‌ها در جبهه ورودی اصلی بنا (جبهه شمالی).
راهنما				
حیاط راهروهای دسترسی اطراف حیاط ایوان حیاط مذهبی حیاط خدماتی حیاط مهتابی حجره				

(پلان‌ها: حاجی قاسمی و همکاران: ۱۳۸۳: ۱۱۲ و ۱۲۰ با طرح نگارندگان)

تصویر ۱۱. نمایش نحوه قرارگیری حیاط، ایوان و مهتابی نسبت به هم در (الف) مسجد مشیرالملک (ب) مسجد نصیرالملک جهت شمال در تصاویر رو به بالا است (نگارندگان)

نتیجه‌گیری

از آنجایی که هدف از این پژوهش، بازخوانی ویژگی‌های عملکردی و کالبدی مساجد مشیرالملک و نصیرالملک از دوره قاجار بوده است، در این راستا مستندنگاری و مطالعات تاریخی و کتابخانه‌ای این دو بنا انجام شده و سپس با مقایسه با سایر مساجد و مدارس مربوطه مورد تحلیل قرار گرفتند. بر اساس مطالب بیان شده در بخش‌های قبلی می‌توان عنوان کرد که مساجد نصیرالملک و مشیرالملک، از جمله بناهای دوره قاجار شهر شیراز محسوب می‌شوند که نسبت به بناهای دوران گذشته در عناصر کالبدی خویش دچار تغییر و دگرگونی شده‌اند. عناصر این بنا تلفیقی از سبک‌ها و تکنیک‌هایی است که الهام گرفته از معماری دوران صفوی (مسجد حکیم در طاق‌نماها و مسجد-مدرسه سید در مهتابی‌ها و حجره‌ها) و در تکنیک ساخت ایوان و همچنین برج ساعت هستند. این الهامات به‌طور عمده در عناصری همچون؛ حجره‌هایی به صورت گوشواره و مهتابی بر روی طبقه اول، طاق‌نما، ورودی، ایوان چلیپایی، برج ساعت و نماهای بنا به چشم می‌خورند که متأثر از معماری خانه‌ها و مسجد-مدرسه‌های دوران قاجار هستند. از ویژگی‌های دیگر این دو بنا، کاربرد هندسه مستطیل طلایی در فرم حیاط و اجزای نمای آن است و رابطه‌ای محسوس بین ابعاد حوض و دهانه طاق‌های شبستان و رواق‌ها وجود دارد. همچنین در نوع تزئینات حجاری، تأثیرپذیری زیادی از نقوش دوران زندیه و مسجد وکیل شیراز انجام شده است. به‌طور کلی، این دو بنا از وجه کالبدی دارای شیوه خاص طراحی در ترکیب عناصر کالبدی فضاهای آموزشی شامل؛ مهتابی، گوشواره (حجره) در طبقه اول و فضای مدرس و نیایشی شامل؛ شبستان، حیاط و ایوان در طبقه همکف هستند.

در خصوص عملکرد این دو بنا با استناد به اسناد و کتب قدیمی، مسجد مشیرالملک از ابتدا دارای کاربری آموزشی نیز بوده است که طلاب علوم دینی و عقلی در حجره‌های طبقه فوقانی بنا اسکان داشته‌اند و بنا به صورت تجمیع فضای آموزشی و نیایشی ساخته شده است. مسجد نصیرالملک با دارا بودن تشابه بهره‌گیری در استقرار در حجره‌های فوقانی اما بر اساس اسناد تاریخی مکتوب، به نظر نمی‌رسد دارای عملکرد آموزشی بوده و از حجره‌ها برای اسکان خانواده امام جماعت استفاده می‌شده است. بدون تردید دستیابی به تمامی ابعاد و جزئیات مفاهیم معماری و زیباشناختی و ارتباط آنها با مضامین مذهبی در این بنا، مطالعات و پژوهش‌های افزون‌تری را می‌طلبد که در همین راستا پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده در رابطه با این موضوع بر مواردی از قبیل؛ بررسی مفاهیم

کتیبه‌ها و نقوش از منظر اعتقادات شیعی، بررسی تناسبات فضاهای معماری نظیر ورودی، حیاط و عملکردها و موضوعاتی از این دست متمرکز شوند.

پی‌نوشت

۱. بر روی ساعت، نام لندن به لاتین حک شده است (رئیس، ۱۳۹۹: ۱۰۷).
۲. اعداد فارسی این ساعت به تأکید سازنده مسجد، میرزا ابوالحسن خان مشیرالملک بر آن نصب شده‌اند؛ چرا که ساعت دارای اعداد انگلیسی بوده که با اعتراض وی همراه شده و پس از آنکه اعداد فارسی شده، در محل کنونی نصب می‌شود.
۳. منظور از دریاچه در اینجا حوض بزرگ وسط حیاط است که نویسنده در وسعت آن را دریاچه نامیده است.
۴. این قبه در شرق صحن اموی و کنار «باب‌الساعات» قرار دارد که در قرن پنجم هجری ساخته شده و محل استقرار ساعت مسجد بوده است (URL: 1).

5. Big Ben

منابع و مآخذ

- آرشیو میراث فرهنگی فارس، ۱۳۹۳
- آزادی، مصطفی و تقی پور، ملیحه (۱۳۹۶). مقایسه ساختار فضایی - عملکردی مسجد امام اصفهان و مسجد وکیل شیراز. پژوهش‌های معماری/اسلامی، ۱۴ (۵)، ۱۰۵-۱۲۱.
- افسر، کرامت‌الله (۱۳۷۴). تاریخ بافت قدیمی شیراز. چاپ دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بمانیان، محمدرضا؛ شهیدی، محمد شریف و اسمعیلی مرندی، مجید (۱۳۸۷). بررسی سیر تحول عناصر کالبدی در مسجد - مدرسه شهید مطهری. کتاب ماه هنر، ۱۲ (۱۱۸)، ۸۸-۹۱.
- بمانیان، محمدرضا؛ مؤمنی، کوروش و سلطان‌زاده، حسین (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی ویژگی‌های طرح معماری مسجد - مدرسه‌های دوره قاجار و مدارس دوره صفویه. آرمانشهر، ۵ (۱۱)، ۳۴-۱۵.
- پارسایی، مهدی و همکاران (۱۳۸۵). بازشناسی مساجد تاریخی شیراز. شیراز: حوزه هنری فارس، نسخه الکترونیکی.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۰). سبک‌شناسی معماری ایرانی. تدوین غلامحسین معماریان، چاپ اول، تهران: پژوهنده.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۹۳). معماری اسلامی ایران. تدوین غلامحسین معماریان، چاپ بیست و یکم، تهران: نغمه نواندیش.
- توکلیان، زهرا و بهمنی کازرونی، سارا (۱۳۹۴). بررسی چگونگی انتظام شبستان در مساجد تاریخی شیراز. پژوهش‌های معماری/اسلامی، ۳ (۸)، ۸۹-۱۰۱.
- حاجی قاسمی، کامبیز و همکاران (۱۳۸۳). گنج‌نامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، دفتر هفتم مساجد جامع. چاپ اول، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- حاجی قاسمی، کامبیز و همکاران (۱۳۹۴ الف). گنج‌نامه، دفتر سوم بناهای مذهبی تهران. چاپ اول، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- حاجی قاسمی، کامبیز و همکاران (۱۳۹۴ ب). گنج‌نامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، دفتر دوم مساجد اصفهان. چاپ دوم، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- حسینی فسایی، حسن بن حسن (۱۳۸۲). تاریخ فارسنامه ناصری. تصحیح و تحشیه منصور رستگار فسایی، چاپ سوم، جلد دوم، تهران: سپهر.
- ذاکری، سید محمدحسین؛ رضانی مهران، سیده نرگس؛ حکیم‌زاده، پگاه و ستوده، فرنز (۱۳۹۷). بررسی آرایه‌های پیشگاه ورودی (مفصل اتصال بنا با شهر) در مساجد تاریخی شیراز. شهر/ایرانی/اسلامی، سال هشتم (۳۲)، ۶۱-۷۶.
- رئیس، زهره (۱۳۹۹). ساعت مسجد مشیر. فصلنامه تخصصی/ایران‌شناسی، ۲ (۱)، ۱۰۶-۱۰۸.
- زارعی، محمد ابراهیم (۱۳۹۸). آشنایی با معماری جهان. چاپ هفدهم، تهران: فن‌آوران.
- زارعی، هانی (۱۳۹۴). معماری خانه‌های شیراز - دوره قاجاریه. چاپ اول، تهران: میراث کتاب.

- زارعی، هانی و رازانی، مهدی (۱۳۹۹). همخوانی محتوای کتیبه با محل قرارگیری آن در معماری اسلامی (مقایسه تطبیقی مدرسه خان، مساجد مشیرالملک و نصیرالملک شیراز). *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۱۰ (۲۶)، ۱۸۸-۱۶۳.
- زارعی، هانی؛ رازانی، مهدی و قزلباش، ابراهیم (۱۳۹۶). بازشناسی الگوی طراحی خانه‌های تاریخی شیراز در دوره قاجاریه با رویکرد اقلیمی. *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، سال هفتم (۱۳)، ۲۴۱-۲۲۵.
- سجاذزاده، حسن؛ دریایی، رحمت؛ ابراهیمی، محمد حسین و مصری، سارا (۱۳۹۶). تعامل الگوی فضایی مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار با معماری وارداتی غرب (نمونه موردی مسجد-مدرسه سپهسالار تهران). *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۷ (۱۴)، ۲۴۰-۲۲۱.
- شریف‌زاده، عبدالمجید (۱۳۸۱). *دیوارنگاری در ایران زند و قاجار در شیراز*. چاپ اول، تهران: مؤسسه صندوق تعاون.
- صادقی، علیرضا؛ خاکزند، مهدی و باقرزاده، امید (۱۳۹۷). بازشناخت مؤلفه‌های مؤثر بر شکلگیری مکان در شهر ایرانی اسلامی؛ موردپژوهی: مسجد نصیرالملک و مسجد جامع عتیق شیراز. *پژوهش‌های معماری اسلامی*، سال ششم (۲۰)، ۴۹-۶۸.
- طوسی، محمدبن محمود (۱۳۸۸). *عجائب المخلوقات و غرایب الموجودات*. ترجمه منوچهر ستوده، چاپ سوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- فرصت شیرازی، محمد نصیر (۱۳۷۷). *آثار عجم*. تصحیح و تحشیه دکتر منصور رستگار فسایی، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.
- قنبری، تابان؛ سلطان‌زاده، حسین و نصیرسلامی، محمدرضا (۱۳۹۵). نشانه‌شناسی محتوا و زمینه‌های مؤثر بر دیوارنگاری و تزئینات دوره زندیه با تأکید بر درون‌مایه‌های هنر قومی. *باغ نظر*، سال سیزدهم (۴۵)، ۹۱-۱۰۴.
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۹). *معماری ایران دوره اسلامی*. چاپ اول، تهران: سمت.
- گروت، لیندا و وانگ، دیوید (۱۳۸۵). *روش‌های تحقیق در معماری*. ترجمه علیرضا عینی‌فر، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
- گلستانی، سعید؛ حجت، سعید و سعدوندی، مهدی (۱۳۹۶). جستاری در تحول پیوستگی فضا و روند تحولات آن در مساجد ایران. *فصلنامه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی*، ۲۲ (۴)، ۴۴-۲۹.
- گودرزی، علیرضا (۱۳۹۱). بررسی شرایط سیاسی-اجتماعی بروجرد در دوره قاجار، با اتکا به تحلیل کتیبه‌های مسجد سلطانی. *نامه باستان‌شناسی همدان*، ۲ (۳)، ۱۹۱-۱۷۳.
- محمدی، ندا؛ دارابی، زهرا و تقی‌پور، ملیحه (۱۳۹۶). بررسی کالبدی مدارس قاجاریه شیراز. *همایش بین‌المللی افق‌های نوین در مهندسی عمران معماری و شهرسازی و مدیریت فرهنگی شهرها*. تهران.
- معماریان، غلامحسین (۱۳۹۵). *معماری ایرانی*. تقریر محمد کریم پیرنیا، چاپ ششم، تهران: مؤلف.
- مهدوی‌نژاد، محمد جواد؛ قاسم‌پور آبادی، محمد حسین و محمولوی شبستری، آیسا (۱۳۹۲). گونه‌شناسی مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار. *شهر ایرانی/اسلامی*، ۴ (۱۱)، ۱۵-۵.
- هوشیاری، محمد مهدی؛ پورنادری، حسین و فرشته‌نژاد، مرتضی (۱۳۹۲). گونه‌شناسی مسجد مدرسه در معماری اسلامی ایران- بررسی چگونگی ارتباط میان فضای آموزشی و نیایشی. *مطالعات معماری ایران*، ۲ (۳)، ۵۴-۳۷.
- Ehteshami, Azin & Soltaninejad, Mehdi. (2019). An Introduction to Architecture of Nasir
- Al-Mulk Mosque. *World Journal of Engineering and Technology*, 7, 652-675.
- URL 1: <https://fa.wikishia.net> (access date: 2021/01/22).

Received: 2020/12/06

Accepted: 2021/01/31

Examining the architectural and functional features of Nasir Al-Molk and Moshir Al-Molk Mosques in Shiraz

Hani Zarei^{1*} Ali Asadpour^{**} kourosh momeni^{***}

Abstract

Architecture during the Qajar era witnessed great changes because of its relations with other countries. The architecture of mosques located in the city of Shiraz were no exception. Moshir al-Molk and Nasir al-Molk mosques are buildings from the Qajar period which due to their location in these developments and the architectural background of Shiraz, with their unique decorative features in tile and architectural innovations have been of great interest to scholars. Therefore, the purpose of this research is to review the historical process of these two buildings, to examine the innovations that have been made in the elements that make up the mosques and to evaluate their religious and educational activities. In other words, the most important question of this research is: what was the actual performance of Moshir al-Molk and Nasir al-Molk mosques? and what are the architectural features of these two mosques that have not been investigated to a great extent? In the present study, in order to answer the research questions and objectives, field studies and mixed-method research including case-study and historical-interpretation for introducing, categorizing and finding comparative relationships have been used. The results of this research show that the Nasir al-Molk and Moshir al-Molk mosques have a consistent relationship in their architectural elements including the yard, fountain, and facade. On the other hand, these two mosques have a religious-educational function and in comparison to other historical buildings have witnessed great changes in their construction. This is mainly evident in the constructions' elements such as fluorescent, entrance, ivan, clock tower, and the ornamentations in the facade.

Keywords: Shiraz, Qajar, religious-educational function, Moshir al-Molk mosque, Nasir al-Molk mosque

* Instructor, Department of conservation and restoration of the architectural heritage, Jundi-shapur University of Technology, Dezful, Iran. (Corresponding author) hzareei@jsu.ac.ir

** Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shiraz University of Arts, Shiraz, Iran.

*** Associate Professor of Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Jundi-Shapur University of Technology, Dezful, Iran.